

A cívis népnyelv mint a cívis népi műveltség őrzője

Kálnási Árpád

magyar nyelvész, ny. egyetemi docens, Debreceni Egyetem

Cikkem témája a Debreceni cívis szólások és közmondások című szólástárhoz kötődik. Ez a népnyelvi frazeológiai gyűjtemény a cívisváros nyelvkincsének egy sajátos rétegével, a cívis nyelv „virágaival”, a debreceni népnyelvben (is) élő szólásokkal, közmondásokkal foglalkozik. Az előbbihez számítva a szójárásokat, szitkozódásokat, átkokat, köszönésformákat, míg a közmondások között mutatom be a gazdaregulákat, időjárási megfigyeléseket, hiedelmeket is. A szólástár legtöbb példájával a 2019-ben, ill. második kiadásban 2021-ben megjelent *A debreceni cívis élet lexikona* című négykötetes mű egyes szócikkeiben is találkozhattunk. Ezt azért is említem meg itt Debrecen és a régió tudományos folyóiratában, mert a Tiszántúli Református Egyházkerület és a Debreceni Akadémiai Bizottság támogatása nélkül nem valósulhatott volna meg a lexikon második kiadása.

Előljáróban a címben szereplő fogalmakról ejtenék néhány szót. A *cívis* a latin eredetű *civitas*, *civilitas*, *civilis*, *civilizáció* szócsaládjához tartozó szó, *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* (TESz) szerint 1766-ban bukkan fel éppen Debrecenben, közelebről a diáknyelvben. Jelentése: '(debreceni) polgár'. *A Magyar értelmező kéziszótár* szerint a cívis „mezővárosnak, különösen Debrecennek őslakos, gazdálkodó családból származó módos polgára”. E tömör meghatározáshoz még hozzátehetjük: A *cívis* hagyománytartó, sajátos életformával rendelkező réteg, amely zárt közösséget alkotott. A családok egymás között házasodtak. Bár minden földdel rendelkező cívisnek volt tanyája, legelőrésze, csak cselédek és a fiatal házasok költöztek ki a tanyára, ők maguk bent laktak a városban, és csak a nyári munkák idején éltek a tanyán. Vagyonukat állattartásból és földművelésből szerezték, hasznukat nem fektették be kapitalista jellegű vállalkozásokba, hanem a hagyományos paraszti gazdálkodás keretein belül gyarapították. Debrecen gazdasági és társadalmi életét évszázadokon keresztül a céhes ipar határozta meg, a város parasztságát a helyi céhek látták el árucikkkel. A város szellemi életét a holland és német gyökerű kálvinista puritán életszemlélet és kultúra hatotta át. A városi élet keretei között az önkormányzatnak, öngazgatásnak sajátos, a vagyoni állapottól befolyásolt, de sok vonatkozásban demokratikus rendje alakult ki. Debrecen társadalma, a cívisváros népe mindenkori szélesebb országos és nyugat-európai kapcsolatai révén anyagi és szellemi vívmányok közvetítésével a magyar népi műveltség egyik

fontos bázisa, őrálló bástyája volt (BALOGH: A címisek világa. *Magyar néprajzi lexikon* (MNLex): cívis, cívisváros, Debrecen népe).

A másik fogalomról, a *néphagyományról*, *népi műveltségről* GYÖRFFY ISTVÁNTÓL, az 1920–30-as évek kiemelkedő néprajztudósától olvashatunk ma is időszerű gondolatokat. GYÖRFFY szerint a néphagyomány tart meg bennünket magyarnak. A néphagyomány, a hagyományos népi műveltség az élet minden vonatkozására kiterjed. Minden paraszti közösség egy-egy kis zárt társadalom, amelyet ősi, íratlan törvények, a szokások és előítéletek kormányoznak és tartanak egységben. E zárt népi közösségen, mint valami nagycsaládon belül mindenkinnek joga van a másik életét ellenőrizni, de mindenki fellebbezés nélkül el is fogadja a közösség ítéletét, amelyet az a helyi szokás és illem íratlan törvényei alapján hoz. – A hagyományokhoz való ragaszkodás megkönnyíti az egyén közösségi életét, mert minden elképzelhető esetre megvan a tanácsot adó szokás. A hagyományok megbolygatása, elvetése a közösség bomlásával, széthullásával járna – írta még feltételes módban fogalmazva az 1930-as évek végén GYÖRFFY ISTVÁN (7–22). Ma már tudjuk, hiszen következményeit naponta tapasztalhatjuk, hogy 1945 után a paraszti közösségeknek, így a cívis közösségnek a tudatos szétrombolása okozta, illetve gyorsította fel a sok évszázados népi műveltség kihalásának folyamatát.

A magyar paraszti társadalomban több közösség, társadalmi réteg volt 1945 előtt. Debrecenben is hasonló volt a helyzet, a cívis társadalmon belül a legjelentősebb réteget a 30–50 hold földet birtokló középparasztság alkotta. De jelentős számban voltak szegényparasztok, földnélküliek, illetve *basák/basaparasztok*, 'nagygazdák' is. Emellett a cívisvárosban tekintélyes számú kézműves- és iparos-, illetve hivatalnoki réteggel is számolnunk kell. A debreceni címisek világába bejutni nem volt könnyű, az idegent *gyüttmentnek* tekintették. Az ismert szólás ezt így fogalmazza meg: *Ennek se a Basahalmán belül vágják el a kődököt*. A *Basahalma* 116 méteres domb Debrecen városközpontjától délnyugatra. A hagyomány szerint neve arra emlékeztet, hogy 1660-ban ezen a halmon táborozva sarcolta meg a várost Szeidi Ahmed budai basa (*Földrajzi nevek etimológiai szótára: Basahalom*). De erre a távolságtartásra utal az O. NAGY GÁBOR könyvének címeként jól ismert *Mi fán terem?* múlt időben használt helyi változata is: *Mi fán termett?* A cívis lány édesapja szegezte ezt a kérdést a számára ismeretlen udvarlónak, valahogy így: *Osztán mongya csak öcsém, maga mi fán termett?* A frazéma a cívis életszemlélet egyik jellemzőjét, a *nem barátkozunk mindenkivel, megnézzük, hogy kivel állunk szóba* magatartását fogalmazza meg. De aki házasság révén lett debrecenivé, azt könnyebben befogadták. Az idegenből hozott menyecske például hamar beilleszkedett, megtanulta a városi szokásokat, jól érezte magát a falusi egyhangúság után a városi környezetben, hiszen itt moziba, színházba mehetett, vagy az évenként a Bikában megrendezett gazdabálon a csizmanadrágos, *masni-nyakkendő*s 'csokornyakkendős', fehér kesztyűs paraszt-

fiatalokkal járhatta a friss csárdást, a *debreceni kopogóst* (*Debreceni cívis szótár* – DCSz). A viszonylag zökkenőmentes beilleszkedésnek az okai között bizonyára fontos szerepe volt annak is, hogy a környező településekről, ill. a Tiszántúlról Debrecenbe kerülő hitvestárs, ismerve a szigorú vallási kötöttségeket, az esetek túlnyomó többségében szintén református volt, akit olyan lelkész, ill. néptanító készített fel az életre, aki a híres Református Kollégiumban szerezte meg a tudását. A következőkben – a bevezetőben említett osztályozási szempontokra is építve – a fentebb említett adattárban/adattárakban szereplő frazémák között az alábbi csoportokat különítettem el:

1. Elsőként a cívis gazda/gazdaasszony témakörét említeném néhány példával: *Ha gazda, legyik, ha nincs, vegyik* – elutasítóan ezt válaszolták annak, aki valamilyen gazdasági eszközt kölcsönkért. *Az a jó gazda, akinek ó* (azaz régi) *búzája meg avas szalonnája van*. Cívis nyelvi kutatásaim első számú adatközlőjének, Ménes Andrásné Nagy Katalinnak ehhez fűzött megjegyzése: *Az vót nálunk a divat, hogy mindig írte az ó az újat. – Köjök gazda, malac szalonna, eggyik se jó, mert mindkettő éretlen, túl fiatal. Rendes gazdasszonynál a tyúk veri le a harmatot*, ti. nagyon korán kel föl. *Üres kamorának bolond a gazdája/gazdasszonya*: csak ott lehet jól gazdálkodni, ahol nem kell mindig a szükséggel küszködni. *Fótot, Uram a napra, mert meleg van a parasztra!* – nyáron nagy melegben végzett mezei munka során mondták tréfásan fohászkodva. A cívis munkaerőcsere megfogalmazása is megjelenik a frazémákban: *Ha úgy tudnál szitálni, mint a farod riszálni, akkor sokat írnel* – mondták a magakellető, de a munkában lusta fiatalasszonyra. *Aki farát emelíti, száját izesíti/vendígeli*: aki dolgozik, az nem nélkülözik.

2. Gyűjteményeimben gazdálkodástörténeti emlékek megfogalmazására is találunk adatokat: *Megnízi, mint veres bornyú az új kaput*. Tömören: *Új kapu, veres bornyú*: bambán megnéz valamit/valakit. A szürke marha borja vöröses színű, fokozatosan válik szürke színűvé. *Otthagytá a porosálláson*: a) hűtlenül elhagyja, cserbenhagyja. b) faképnél hagy valakit. c) futásban maga mögött hagy, le hagy valakit. A *porosállás* a jóság déli vagy éjszakai pihenőhelyéül szolgáló letaposott, füvetlen rész a legelőn. A szó a hortobágyi és nagykunsági pásztorkodás fogalomköréhez tartozik. A szólás mai átvitt és rosszalló jelentéseit azért kaphatta, mert az olyan pásztor, aki a porosálláson hagyta a rábízott jószágokat, nem keresett nekik jó legelőt, az nem végezte lelkiismeretesen a munkáját. *Botra beszil, A bot vigire beszil*: kötekedik, az ellenkezőjét mondja annak, amit kellene. A szólás bizonyára összefügg a pásztornyelvben élő *botra ugat* kifejezéssel. Ez a pásztorkutyának azt a betanítási módját jelenti, amikor a pásztor a felemelt bottal meghatározza a terelés irányát. Amíg a kutya ezt nem érti, csak a kinyújtott botot ugatja.

3. A kereskedelem, a vásárok jelentős szerepet játszottak a cívisek életében. Erre is találunk példákat: *Üres erszínnyel ne menny a vásárra*: ha nincs pénzed, ne akarj jómódúnak látszani! Vásárban mondta a vevő gúnyosan a szarvasmarhára: *Ezt még a Noé bárkájából engedték ki*: már nagyon öreg, nem sokat ér. Idős ember mondta méltatlankodva: *Lesz még Túron baromvásár, elkél még az öreg zsoltár*: lesz még szükség énrám is. A közmondáshoz szinte egy kis tanulmány illeszthető: A korábbi évszázadokban – főként a 19. században és a 20. század elején – az alföldi vásárok közül nagyon híresek voltak a debreceni és (mező)túri állat- és kirakodóvásárok. Mivel mindkét városnak református őslakossága volt, a kereskedelmi kapcsolatokat a vallási, felekezeti kapcsolatok is erősítették. Így a szólás *öreg zsoltár* kifejezése alighanem a régi református zsolttároskönyvre (zsoltárra) utal, amelyet bizonyára a vásárokon is árúsítottak (MNLex: vásár, zsolttár, MILEx: Öreg Graduál, zsolttár).

4. A társadalmi igazságtalanság is nagyon sok frazémának a témája. Az úr–paraszt ősi ellentétére utalnak a következők: *Magad, uram, ha szógád nincs, magad ugass, ha kutyád nincs! Az úr a pokolban is úr, mert fűtenek alá. Nem jó urakkal egy tálbul cseresznyézni, mert megbök a magjával*. De megszólták az urat játszó parasztot is: *Vótam paraszt, leszek úr (leszekúr!*. Idős cívisek szerint *Debrecenbe hamar rámondták valakire, hogy leszekúr*. – A hivatal is okot adott az elítélő vélemény megfogalmazására: A cívisek is tudták, hogy ügyük kedvező elbírálását ajándékkal kell elősegíteni. Erre utalnak a *Nincsen dátum, nincsen látom, Nincsen dátum látom nélkül* közmondások. A *dátum (dátom)* a latin *datum est hoc diploma* (adatott ez az oklevél) formulából eredően a mai köznyelvben időpontot, írásos munka keltezését jelenti. A frazémában az eredeti 'adni' jelentésű latin ige származéka, az 'adomány, ajándék' szerepel. A *dátum (dátom)* debreceni és környékbeli elterjedését a város református iskolája is segítette. *Hazulról jöttem*: hoztam ám ajándékot is. Ezzel a szólással jelezte a cívis ember az ügyeit intéző korrupt hivatalnoknak, hogy anyagiakkal (hússal, tojással stb.) is megköszöni a segítségét. A szólás megtalálható Kiss Lajosnak a hódmezővásárhelyi szegény emberek életét bemutató könyvében is, de Móra Ferenc egyik írásában is olvashatunk róla. – A gazdag–szegény, illetve a gazda és cseléd/szolga ellentét példái: *Cselédnek, kutyának kinn a heje! Szökött szógának ebszar a fizetése. Kedves cseléd, fene beléd! Lé tart szógát, hús a gazdát. A kenyír mellé húst is kell adni. Bocskornak nem leszek tákja* – mondta az, akinek egy jelentéktelen ember próbált parancsolgatni. A *ták, bocskorták* 'bocskorszój, folt' (DCSz) jelentésű szó.

5. A társas kapcsolathoz, így az udvarláshoz, házassághoz, családi élethez kötődően is születtek szólások: *Ellógnék írte egy hétig a füstön. Lógós lú lennék írte* – mondta a cívis legény, ha egy szép leányt meglátott. Csak megjegyzem, olyan sokat nem vállalt, hiszen a *lógós ló* a szekérhez vagy a befogott lovak

mellé kötött fiatal ló, amelyen nem volt hám, csak szoktatták a fogatoláshoz (DCSz). Ha nem maradt viszonzatlan a vonzalom, akkor mondta a legény bajuszát megpödörve: *Félre bajusz, csókot kapsz!*: tudvalevő, a cívis legényeknek kis pödrott bajuszuk volt (MNLex: bajusz). A gazdagabb családba benősülni akaró legények között járt a következő szólás: *Nagy főt van a pendejin*, vagyis nagy hozománya van a lánynak. A frazéma Arany János A nagyidai cigányok című hőskölteményének azt a részletét is eszünkbe juttathatja, ahol Csóri vajda a cigány nép fölemelkedéséről emígyen ábrándozik:

Eljárta eszével Nagy-Cigányországot:
Hogy s mikép vesz ő majd új veres nadrágot,
Amely senkinek még soha testén nem volt –
Ánglia-posztóján bársonybul lesz a folt.

Itt említem meg, hogy a nagyszalontai (Bihar vármegye) születésű, de a híres debreceni Kollégiumban is tanuló Arany János költeményeiben számtalan olyan szó, szólás, szójárás, közmondás található, amelyek a cívis népnyelvben is ismerősen hangzottak. De e kis kitérő után térjünk vissza a témánkhoz! A számító fiatalember könnyen megkaphatta a magáét: *Hallod, ládám? Kiretnék!* – ezekkel a szavakkal utasította el a büszke, öntudatos cívis lány a szegényebb kérőt. A *láda* a menyasszonyi ládát jelenti, ebben tartotta a nagylány a kelengyét, a *móringját*, *stafírungját* (DCSz). De keményebben is fogalmazhatott: *Kö-pök, lípek, rá se nézek!* Ha aztán mégis megtörtént az esküvő, gyakran tanácsolták a fiatal férjnek, hogy *A fiatalasszonyt az első ingibe kell megverni*, azaz jobb, ha már a házasság elején tudomására hozza a menyecskének, ki az úr a háznál. Ezt ilyen formában is megfogalmazhatta: *Előbb vót a dolmány, azután a rékli. Én vagyok a legíny, én vagyok a firfi. Az Istenit néki! A dolmány a fiatal férfi jellegzetes viseletének, a posztóból készült, zsinóros kabátnak, a rékli a bő szabású, szűk nyakú blúznak az elnevezése. Ha csinos, megértő társra talált a cívis férfi, örömét így fogalmazhatta meg: Az én feleségemet Az Isten is jókedvibe teremtette. Sőt kisebb hibáját is elnézte: Kicsi hiba szíp asszonyba nem nagy kár. Az élete párját kímélő, asszonyát megbecsülő férjről mondták, hogy a feleségét Tükör alatt tartya. Ennek ilyen magyarázatát hallottam: Vót a tükörnek egy kis asztala, azon tartották a jányok, asszonyok, amit szerettek, a nők számára kedves tárgyakat: piperecikkeket, kis dísz tárgyakat, bársonydobozt, amibe csokoládét tettek.*

6. A közösségi erkölcs, illem témaköréhez tartoznak a következő frazémák: *Tettől-i sajtot a kenyírhez?*: megadtad-e a kellő tiszteletet a vendégnek? A fiatalok tisztességre, helyes viselkedésre nevelése is közösségi keretek között történt. *Tán madár van a kalapod alatt?*-- szóltak rá a kisfiúra, suhancra, ha nem köszönt, vagy köszönéskor nem emelte meg a kalapját. Az elemi iskolai oktatás is nagy súlyt fektetett erre. Már az elsős kisdíákoknak megtanították, hogy: *A jó*

iskolás gyermek köszön minden embernek. Ha a jányok fütyülnek, az angyalok rínak – mondták, ha egy lány illetlenül fütyülni kezdett. Katolikus vidékeken ennek ez a változata él(t): *Ha a lányok fütyülnek, Szűz Mária sír*. Más: *Ne danolj, mikor eszel, mert bolond lesz a felesíged ura!* -- intették az asztalnál dudorászó fiatalembert.

7. Aki vétett a közösségi élet valamelyik normája, szokása ellen, az ki volt téve a gúnyolódásnak, szellemes megszólásnak. Erre vonatkozó példák: *Akit Szent Miháj-nap után kalapba lácc, attúl ne kírj tanácsot!*: ti. okos ember szeptember 29-e után már kucsmát visel. *Az meg mán decembert vett fel!* – így szól-ták meg azt az embert, aki már októberben téliesen öltözködött. A szólás annak az emléket őrzi, hogy hajdan a tehetős cívis polgár kedvelt viselete volt a posztóval borított, hosszú, ujjas bunda, a *december*, másként *décbunda*. Ma a *december* 'décbunda' jelentésben nem él, így a szólás vezérszavát a hónap nevével azonosítják.

8. A/ Általánosan ismert művelődéstörténeti tény, hogy a protestáns ember vallásos életszemléletének alapja a Biblia. Korábban sokan a Biblia szövege segítségével tanultak meg a családban írni, olvasni. A cívisek között is sokan voltak olyanok, akik elolvasták, esetleg többször is az egész Bibliát. Ez a csodálatos könyv elkísérte az embereket a bölcsőtől a koporsóig, és közben elkerülhetetlenül befolyásolta nyelvüket, beszédüket is (SZATHMÁRI, 74–78). Témánkhoz igazodva számunkra az a lényeges, hogyan hatott a Biblia a debreceni cívisek gondolkodására, beszédmódjára, kifejezőmódjára. Anyagomban többek között ilyen példák találhatóak: *A jó pásztor megőrzi a nyáját*: a jó vezető vigyáz a besoztottjaira. A frazéma Jézus egyik legismertebb tanításához kapcsolódik: „Én vagyok a jó pásztor. A jó pásztor életét adja a juhokért” (János ev. 10, 11). Ennek durvább megfogalmazása is ismeretes: *Lágy pásztor előtt gyapjat szarik a farkas*. *Megmostam tülle a kezemet*: többé nem állok szóba vele. A szólás bizonyára Pilátus jól ismert mondatára vezethető vissza: „Mosom kezeimet ez igaz embernek véréből” (Máté 27, 24). Itteni jelentése már meglehetősen távol esik az eredeti kijelentés értelmétől. *Kinek-kinek/Mindenkinek megvan a maga keresztye* (Máté 10, 38): minden ember hordoz valamilyen súlyos terhet. *Senki se próféta a maga falujába/hazájába*: gyakran a saját környezetünk nem becsül bennünket érdemeink szerint. Jézus alábbi kijelentése vált széles körben ismert közmondás-sá: „Sehol sem vetik meg a prófétát, csak hazájában, rokonai között és saját házában” (Márk 6, 2–4). *Két úrnak szógálni nem lehet*: nem követhetünk egyszerre két vagy több (ellentétes) eszmét (Máté 6, 24). Közvetve a Biblia „jelenlétére” utal a kollégiumi diákság köréből a népnyelvbe is leszivárgó tréfás átokféle is: *Nyíjjon meg a mejjed, mint a Biblia, hogy olvassák belőle minden atyádfia!* A rímes, ritmusos frazéma alapjául a *nyitott könyv az élete* irodalmi metaforának és a vallási fogalomnak a humoros, durva ötvözése szolgált.

B/ A cívis ember vallásos életszemléletének szép példái azok a szólások, közmondások is, amelyek *Isten* (ritkábban *Krisztus/Jézus*) nevével alakultak. Istent a magyar parasztsághoz hasonlóan a protestáns vallású cívis társadalom is a világ teremtetjeként, fenntartójaként, legfőbb óvó-segítő és irányító-igazságosztó lényként tisztelte/tiszteli. Az Istennek a káromlásokban való emlegetése a cívisek világképében és mindennapi életében is jól megfér egymással a válságos élethelyzetekben Istenhez fordulás lelki szükségletével, a könnyőreletességbe vetett bizalommal. Debrecenben a puritán vallásosság szellemében hajdan szigorúan büntették a trágárságot. A kevésbé durva, ötletes, kifejező, olykor szinte költői megnyilatkozások sokasága azonban mutatja, hogy a cívis embernek is szüksége volt ezekre a feszültségoldó, indulatot csillapító nyelvi eszközökre. – Tematikus csoportosításban:

a) Káromkodások, szitkozódások, átkozódások: *Az Isten teremtette az anyádat! Az Isten lovát neki! Az Istennek a haragos ménkűje üssön beléd! Verjen meg a Mindenható Isten! Az Isten könnyebbiccse meg az ágya szalmáját! Az Isten aszajjon meg! Az én Istenem a nyavaját hozza rád! Az Isten rogyassza rád a házadat! Az én Istenem teremcsen belőled csudát! Az Isten se sót, se kenyeret ne aggyon neki! Szoricsson az Isten kódusbotra! Szoricsson az Isten két hónalj-mankóra!:* mindkét lábadra sántulj le! *Az Isten/Krisztus tegyen a villahajtójába!:* kínok között görbülj meg! Ma már az idős cívisek közül is csak kevesen tudják, hogy a *villahajtó* a favilla ágait meggörbítő eszköz volt. Debrecenben a mai Kossuth utca térszerűen kiszélesedő részén árusították (főként az országos vásárokon) a Borsodból, Zemplénből hozott villahajtókat és más faárukat.

b) Protestáns vidékeken mindenütt el voltak/vannak terjedve az Isten nevével említett üdvözlések, köszönések, jókívánások: *Jó napot aggyon Isten! Jó iccákát aggyon Isten! Minden jót aggyon Isten! Isten hírivel járjon kegyelmed! Jókívánások: Az Isten áldása legyen rajtatok/veletek! Az Isten álgya meg még a lába nyomát is!* Tréfás, ironikus jókívánások: *Aggyon Isten minden jót, diófából koporsót! Aggyon Isten, ami nincsen: bort, búzát, bikessiget, finom, fáin felesíget! Tarcsa meg a Jó Isten, mint rostába a vizet! Úgy álgyon meg az Isten, hogy magad is csudálkozzál rajta! Álgyon meg az Isten, mint a szuhaji malmot: ami ti. leégett.*

c) Isten neve szerepel a hála, hálálkodás kifejezéseiben, pl. *Hála legyen a Jó Istennek! Isten fizesse meg!* Különböző beszédfordulatokban: *A Jó Isten a megmondhatója/tudója! Ha van Isten az égbe! Az Isten bocsássa meg a bűnömet! Az Isten panaszkippen ne vegye! Isten láttya lelkem! Isten az atyám! Mi az Isten csudája? Tuggya az Isten! Fohászokban: Én Istenem segítcs! A Jó Isten segíccsen meg a mai nap is!*

d) A cívis polgár mindennapi életében Isten a viszonyítási pont, a biztos támasz, az erkölcsi mérce: *Rajtam már az Isten se könnyörül* – mondja, akit sok

megpróbáltatás ért. A kiszámíthatatlan emberen *Az Isten se tud eligazodni. Az Isten ostora lecsapott rám* – panaszolja, akit nagy csapás ért. *Isten ellen való vétek. Ha van Isten az égbe:* ha van igazság a földön. *Fenn az Isten:* gonosz tett nem marad bosszúlatlan. *Meglessz Isten segiccsíggel.* Aki Isten tanítása ellenére tesz valamit, az *Perbe száll az Istennel.* Őhöz fordul más emberekről alkotott véleményének megfogalmazásában. Így például szeretett vagy tisztelt halottjára mondott áldáskívánásában: *Az Isten álgya meg még a haló porába is! Álgya meg az Isten a haló föggyibe is! Az Isten nyugosztajja meg!* A halál tényének eufemikus megfogalmazásában: *Magához szólította az Isten. A Jó Isten kiszólította az árnyikvilágból. Istenhez tért.* Negatív véleményének megformálásában: *Leta-gadná az Istent is az égből. Hiszek egy Istenbe, elviszlek mentembe. Isten adta, loptam, hónom alá dugtam. Be sok bolongya van az Istennek! Meginná az Isten/Krisztus nadrágjárul a csatot. Lopja az Istentül a napot, a gazdátul a píz.* Aki lustálkodik, az *Sarkával fenyegeti az Istent.* Isten neve szerepelhet más tartalmak kifejezésében is. Így pl. dicséretben: *Tarcsa meg az Isten a jó szokásodat! Az Isten is jókedvibe teremtette. Az Isten is neki teremtette.* Irigykedésben: *Most van az Isten markába. Belecseppent az Isten kassába. Megfogta az Isten lábát. Jól imádkozott az Istenhez. De felvitte Isten a dógát!* Szóláshasonlatokban megjelenő elutasításban: *Elcsapja, mint Isten a legyet ősszel. Eleresztette, mint Isten a vargát.* Egyéni vélemény közlésében: *Az Isten/Jézus se látott ijét kisinas korába. Megverte az Isten mind a két kezével; Kitakar, betakar, Isten tuggya, mit akar.* Sajnálkozás, szájalom megfogalmazásában: *Rosszkedvibe teremtette az Isten.* A remény kifejezésében: *Jó az Isten, jót ad. Mindnyájan az Isten kezibe vagyunk.* Csalódott szerelmes vigasztalásában: *Van az Isten mienesibe több is.* Egyéb viszonyok megfogalmazásában: a magas termetű ember *Kinőtt az Isten markából;* kisebb értékű tárgy elveszésekor mondják: *Isten neki, fakereszt!*; vásárban mondja az eladó: *Isten neki, csak hogy píz lássak! Isten is megpihent a hetedik napon:* tartsd tiszteletben a vasárnapot! *Megvette az Isten hidege:* nagyon átfázott. A koldusszegény ember *Ojan szegény, hogy az Isten se veszen rajta két krajcár írót.*

e) Az Isten nevével alkotott közmondások, népi bölcsességek jelentős hányada nemcsak a cívis vallásosságnak, hanem a magyar népi műveltségnek is része: *Ha az Isten akarja, a seprűnyél/kapanyél/kaszanyél is elsül. Ahon nincs, ott az Isten se tanál. Ember tervez, Isten vígez. Szegény ember szándikát/sorsát bóldog Isten bírja. Emberé a munka, Istené az áldás. Aki Istenbe bízik, az nem csalatkozik. Az Isten nem siet, nem kísik, mégis elírkezik. Az Isten nem bottal vér. Az Isten nem vér bottal, nem siet, nem kísik, mégis elírkezik. Isten malmai lassan, de biztosan őrlnek. Akinek Isten/Krisztus/Jézus a baráttya, az nem kárhozik el. Akinek Isten a baráttya, könnyen idvezül. Az Istennel nem lehet perbe szállni. A Jó Istennel nem lehet ujjat húzni. Mindnyájunkkal szabad a Jó Isten. Isten szeme mindent lát. Három az Isten igassága. Kevésbé általánosak: *Ád az Isten minden-**

kinek sarkantyús csizsmát, de kevesen tuggyák megpengetni, azaz sok ember nem tudja élete kedvező alkalmait kihasználni. Más változatban: *Az Isten is annak aggya a sarkantyús csizsmát, aki nem tuggya megpengetni. Ha az Isten nyulat teremtett, csorbókát is teremt neki*: Isten segítségével a sok gyermeket is föl lehet nevelni. A *csorbóka* ’tejnédvet tartalmazó gyomnövény, amelyet a disznó és a nyúl is nagyon szeret’ (DCSz). Stb.

9. Munkáimban a cívis humorra is vannak adatok. Néhány példa: A nem-szeretem ételre ma is mondják, hogy *Ráférne egy kis dicséret. Nagyapám is attúl halt meg*. Más: *Nyugoggyik meg a mesterségin*: a) gubásmesternek mondva: dicséret. b) kötélverőnek mondva: rosszkívánság, ti. azt jelenti, akassza fel magát. Itt ejtek szót a református kollégiumi diáksághoz kapcsolódó humorról is. A debreceni cívisek a legációban levő kollégista nagydiákhöz társítják a következő mondást: *Kis bögre, nagy bögre, nem jó a bor a tökre* – mondta a vendéglátó gazda. *Jó az még az ézengésre is* – vágta rá az italt szerető diák. A rosszul tanuló diákot így dorgálta az apja: *De sok ökrömbe kerültél, te marha!* Utalhatok még a cívis népnyelv egyik kifejezésére is. Ma már Debrecenben sem tudja mindenki, hogy a temetéseken a gazdagabb cíviseket a kollégiumi kántus e célra szervezett kis énekkara búcsúztatta. A vaskos diákhumor az ilyen kántustagot *dögönböngőnek* nevezte (DCSz).

Az említett példákon, adatokon kívül a cívis népnyelv, népi műveltség egyéb területeivel (is) foglalkozó munkáimban még rengeteg olyan kifejezés, szó található, amelyek a tájnyelv gazdagságáról, a tájnyelvet beszélő közösség költői képekben gazdag nyelvteremtő erejéről vallanak.

Hivatkozott irodalom

- A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* (TESz). Budapest 1967–1984
 Balogh István: *A cívisek világa*. Budapest 1973
 Györffy István: *A néphagyomány és a nemzeti művelődés*. Budapest 1939
 Kálnási Árpád: *Debreceni cívis szótár* (DCSz). Debrecen 2005
 Kálnási Árpád: *Debreceni cívis szólások és közmondások*. Debrecen 2008
 Kálnási Árpád: *A debreceni cívis élet lexikona*. Debrecen 2019, 2021
 Kiss Lajos: *A szegény emberek élete*. Budapest 1955
 Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. (FNESz). Budapest 1988
Magyar értelmező kéziszótár. Budapest 1972
Magyar irodalmi lexikon (MILex). Budapest 1963–1965
Magyar néprajzi lexikon (MNLex). Budapest 1977–1982
 O. Nagy Gábor: *Mi fán terem?* Budapest 1957
 Szathmári István: *A szűkebb és tágabb haza nyelve. A reformáció és benne a Vizsolyi Biblia nyelvi hatása*. Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára. Budapest 1990.